

Not om Toni Cassirers memoarer

Thomas Karlsruhn

Det utdrag som översatts tar sin början när paret Cassirer anländer till Sverige sensommaren 1934.¹ Bakgrunden var följande: i juni år 1919 hade Ernst efter en längre period som privatdocent i Berlin kallats till en professur vid det nygrundade universitetet i Hamburg. Han var redan då en av de mest namnkunniga tyska filosoferna med flera viktiga arbeten bakom sig. Bland annat hade han utgivit en omfattande studie över Kant (1918), och han var även i färd med att redigera en tiobandsutgåva av dennes skrifter (1912–1922). Boken *Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen* (1902) hade inbringat pris från Berliner Akademie der Wissenschaften. Andra viktiga specimen var *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* (1910) samt *Freiheit und Form* (1916). Dessutom hade de två första banden av det stora kunskapsteoretiska verket *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit* utkommit 1906 respektive 1907. Det tredje bandet av detta verk publicerades för övrigt året efter flytten till Hamburg. Som framgår av Toni Cassirers redogörelse tillkom den fjärde delen i Sverige. Den trycktes dock inte förrän 1950 (i engelsk översättning) och 1957 (tyskt original).

I Berlin hade Cassirer varit en framgångsrik lärare som dragit stora åhörarskaror. Men professuren innebar nya möjligheter. Många elever samlades kring honom. Flera med tiden kända personer doktorerade under hans överinseende, bland andra Leo Strauss (1899–1973) och Joachim Ritter (1903–1974). I Hamburg kom Cassirer också i kontakt med konst- och kulturhistorikern Aby Warburg (1866–1929) och hans krets. Framför allt fick han möjlighet att arbeta i Warburgs unika bibliotek. Det blev avgörande för huvudverket *Philosophie der symbolischen Formen*, vilket utgavs i tre band mellan 1923 och 1929.

Tiden i Hamburg innebar samarbete med många kollegor från skilda ämnesområden, inte minst från den psykologiska disciplinen. Cassirer tog exempelvis

intryck av Karl Bühler i Wien (som tillsammans med hustrun Charlotte framskymtar i det översatta textstycket). Han fick så småningom ett allt större erkännande, såväl i Tyskland som internationellt. Han invaldes som korresponderande ledamot av Société française de psychologie och kallades till professurer i både Frankfurt och Köln – tjänster som han tackade nej till. Cassirer hade för övrigt väckt uppmärksamhet i utlandet redan under perioden i Berlin. År 1913 fick han ett erbjudande om en gästprofessur vid Harvard. Universitetets president Lawrence Lowell uppsökte till och med filosofen personligen. Men Lowell lyckades inte med sitt övertalningsförsök. Det är denna episod hustrun syftar på när hon nämner en tidigare inbjudan från USA. Det kan tilläggas att Thomas Mann år 1940 försökte övertala ansvariga vid Harvard att invitera Cassirer. Dessa avböjde förslaget med motiveringen att de avvisats tjugo sju år tidigare.

I Hamburg lärde paret Cassirer känna Ingeborg Müller-Riemer (född Müller, 1908–1938) medan hon ännu var barn. Starka vänskapsband uppstod så småningom. Ingeborg avled endast trettio år gammal i september 1938, och Ernst dedicerade sin i Princeton utgivna studie *Rousseau, Kant, Goethe* (1945) till minnet av sin ”unga vän.”² Under den första tiden i Stockholm var denna unga vän och hennes make Svend Riemer (1905–1977) ciceroner. De hade då bott en tid i den svenska huvudstaden där Svend undervisade. Han var sociolog och hade bland annat genom kontakter med Gunnar Myrdal kunnat engageras som lärare vid Handelshögskolan. Småningom flyttade Svend Riemer till USA där han verkade vid UCLA fram till sin pensionering 1972.

Inför läsåret 1929–1930 valdes Cassirer till universitetsrektor, en ära som tidigare inte tillkommit någon judisk akademiker. Samtidigt stod det klart för honom och hustrun att antisemitismen tilltog. Visserligen var lärosätet i Hamburg mer förskonat än andra utbild-

ningsinstitutioner i Tyskland, men paret Cassirer insåg tidigt vad den allmänna attitydförändringen skulle kunna innebära. *Mein Leben mit Ernst Cassirer* innehåller en mörk och olycksbådande skildring av judehatet hos grannarna i det område där familjen var bosatt.

Antisemitismen aktualiseras även i det skarpt formulerade brev till filosofen Albert Görland (1869-1952) som citeras utförligt.³ I detta brev tydliggörs Hermann Cohens (1842-1918) betydelse som tänkare och lärare. Både Görland och Cassirer hade varit elever till honom. Cohen var ledande nykantian och under lång tid professor i Marburg. Samtidigt var han djupt förankrad i den judiska traditionen. Efter sin emeritering år 1912 verkade han vid Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, det centrum för judaistik som grundats i Berlin 1870. Cassirer lade år 1899 fram sin avhandling om Descartes under Cohens handledning, och de båda förblev nära vänner. Enligt Toni Cassirers skildring var Cohen dessutom en drivande kraft bakom den habilitering som motarbetades från många håll men slutligen ändå kom till stånd.

Hermann Cohen utsattes upprepade gånger för antisemitiska angrepp. Ett exempel är den strid vars centrala person var Bruno Bauch (1877-1942).⁴ Denne var professor i Jena och jämte grundaren Hans Vaihinger (1852-1933) redaktör för *Kant-Studien*. Under första världskriget riktade Bauch ett angrepp mot Cohen vilket publicerades i nationalistiska *Der Panther*. Bauch menade bland annat att Marburgfilosofen med anledning av sin förment utländska (det vill säga judiska) härkomst inte var kapabel att förstå den äkttyske filosofen Kant. Dessutom ifrågasattes Cohens nationella lojalitet. Cassirer ingrep till Cohens försvar, och efter en kamp inom Kant-Gesellschaft avgick Bauch som redaktör för sällskapets tidskrift. Dessa händelser återklingar i brevet till Görland.

När Hitler i januari 1933 utnämndes till rikskansler beslöt sig Ernst Cassirer omedelbart för att gå i exil. Hustrun återger en episod som klagör ställningstagandet. När han under de första dagarna efter maktskiftet hörde parollen ”rätt är det som tjänar Führern” sade Cassirer att om ”inte alla Tysklands jurister redan imorgon reser sig som en man och bestrider dessa paragrafer så är Tyskland förlorat”.⁵ Inga protester förekom, noteras det sakligt i Toni Cassirers bok. Hon och maken anslöt sig därför till den första vågen av flyktingar. De reste den 12 mars till Schweiz och Italien. I början av april infördes så den lag som kallades Wiederherstellung des Berufsbeamtentums. Den innebar att judar utan hinder kunde entledigas från offentliga ämbeten. Samma månad skrev Cassirer till universitetsledningen. Han begärde tjänstledighet och befrielse från sina plikter som pro-

fessor. Efter vistelsen i Sydeuropa tog sig makarna till Wien där de bodde hos Tonis familj.

Så snart situationen blev känd anlände arbetserbjudanden. New School of Social Research i New York ville anställa Cassirer som ordinarie professor. Närmare bestämt kom inviten från det så kallade University in Exile. Det var en nyupprättad institution inom New School, avsedd som tillflyktsort för forskare från Tyskland och Italien. Även Uppsala universitet erbjöd Cassirer en anställning, om än tidsbegränsad. Så gjorde också All Souls College i Oxford.

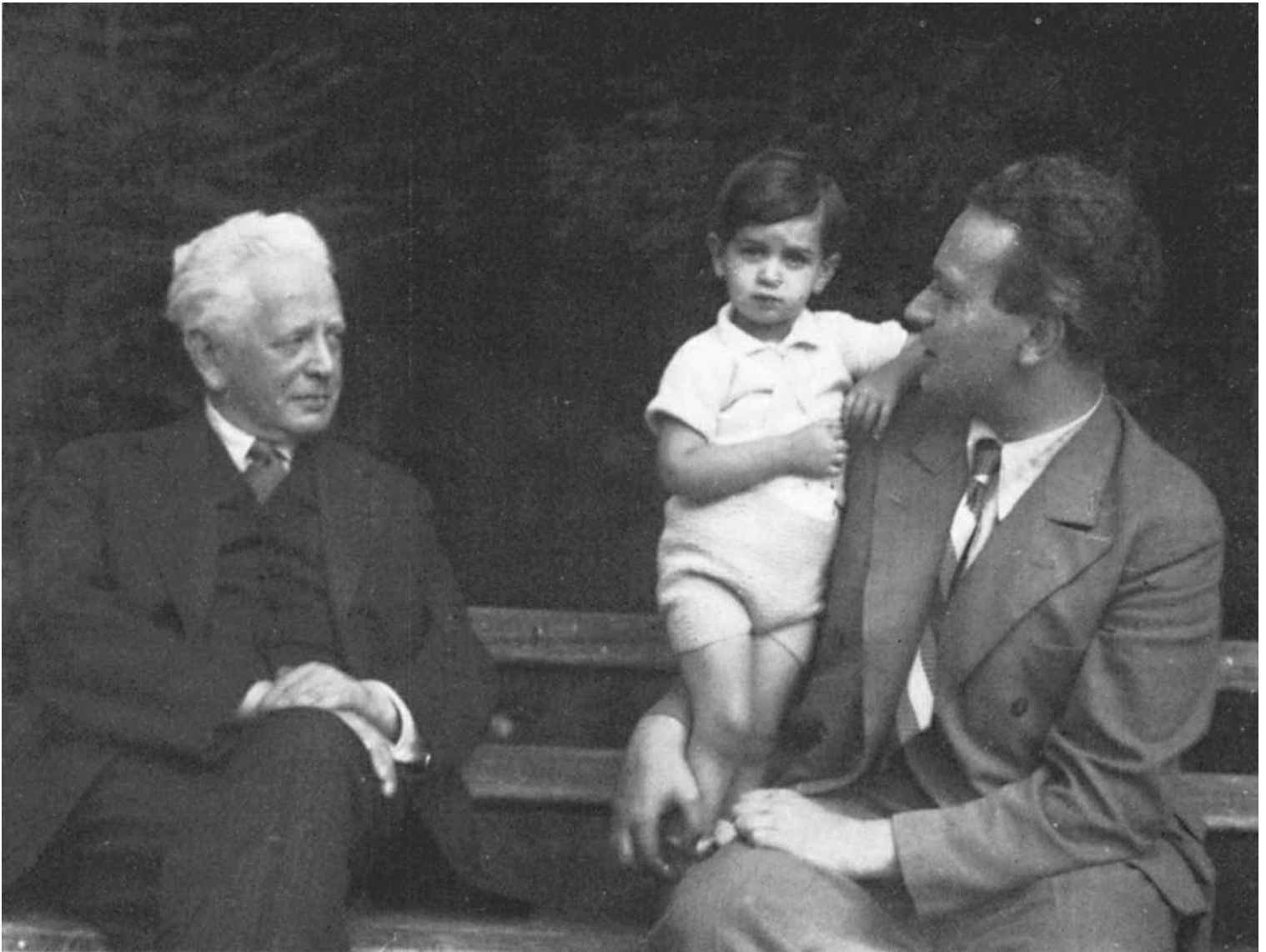
Erbjudandet från USA var naturligtvis det mest lockande. Men det skulle ha medfört en smärtsam separation från barn och barnbarn. Valet föll därför på Oxford, och från oktober 1933 till juli 1935 verkade Cassirer i England. Som framgår av hustruns redogörelse vistades de dock i Sverige under ett antal veckor år 1934. När anställningen i Uppsala inte realiserades ordnade man istället en serie gästföreläsningar. I kulisserna fanns Malte Jacobsson (1885-1966), professor i filosofi vid Göteborgs högskola och socialdemokratisk politiker. Under sin ungdom hade han studerat i Berlin. Våren 1909 följde han Cassirers undervisning och blev även personligt bekant med sin lärare.

Vistelsen i Sverige 1934 avslutades i oktober med framträdanden i Göteborg. Där började planerna för en gästprofessur att ta form.

—

Mein Leben mit Ernst Cassirer är tillägnad makarnas tre barn: söner Heinz (1903-1979) och Georg (1904-1958) samt dottern Anne (1908-1998). De figurerar liksom åtskilliga andra familjemedlemmar och vänner i det översatta utdraget. En kortare redogörelse klarlägger förhoppningsvis några av släktsammanhangen för den oinvigde läsaren.

Ernst Alfred Cassirer föddes den 28 juli 1874 i staden Breslau som då låg i det tyska Schlesien. Idag ligger staden i Polen och heter Wrocław. Ernst var det tredje barnet i en skara som med tiden kom att bestå av sju syskon. Föräldrarna var köpmannen Eduard Cassirer (1843-1916) och hans hustru Jenny (1848-1904). Den judiska släkt de tillhörde fanns representerad på många platser, inte minst i Berlin. Redan som mycket ung besökte Ernst Cassirer anförvanter på olika håll. Han lärde bland annat känna den i framställningen omnämnde kusinen Kurt Goldstein (1878-1965). Goldstein blev så småningom en berömd neurolog och psykiater. År 1930 tillträdde han en professur i Berlin. Senare tvingades han bort av nazisterna och bosatte sig i USA. Han var en av Ernst Cassirers närmaste intel-

Ernst Cassirer med sonen Georg och sonsonen Peter Cassirer, fotograferade av Toni Cassirer i Göteborg, 1936.

lektuella förtrogna och barndomsvän med hans hustru. I memoarerna omnämns Goldstein bland annat i det brev från Ernst till Tonis syster Edith som citeras. Där talas det om en möjlig återförening i New York år 1941, en återförening som sedan blev verklighet.

Efter sin promovering slog sig Cassirer ner hos föräldrarna som bosatt sig i Berlin. Under ett bröllop i mars år 1901 träffade han sin då sjuuttonåriga kusin Toni (Antonelle) Bondy (1883-1961). Med henne gifte han sig i september 1902. Toni var som framgår av minnesteckningen uppväxt i Wien. Hon var vid det första sammanträffandet på kort besök i Tyskland tillsammans med sin bror Hans (1881-1917). Hennes far var industrimannen Otto Bondy (1844-1928) och hennes mor var Julie Bondy (född Cassirer, 1860-1914), syster till Ernsts far Eduard. En judisk släkt med namnet Bondy (eller Bondi) finns för övrigt omnämnd i Böhmen så tidigt som i slutet av 1500-talet. Otto och Julie levde först i Prag men flyttade till Wien efter den äldste sonens födelse.

Ernst och Toni Cassirer bosatte sig i Berlin. Där odlade de täta kontakter med delar av den övriga släkten, vilken rymde många framstående personer inom näringsliv och kultur. Den i utdraget nämnde onkeln Max Cassirer (1857-1943) tillhörde exempelvis umgänget. Han var industriidkare, mecenat och lokalpolitiker i Charlottenburg (som fram till 1920 var en självständig stad i administrativ mening). I december 1938 tvingades han i exil. Först vistades han i Schweiz, senare i Storbritannien.

En annan framträdande släkting var kusin till Ernst: förläggaren och konstgynnaren Bruno Cassirer (1872-1941). Han publicerade den nämnda utgåvan av Immanuel Kants samlade verk. Tillsammans med Paul Cassirer (1871-1926) – känd konsthandlare och introduktör av impressionismen – var han en viktig figur i Berlins kulturliv. Bruno och Paul drev under en period ett inflytelserikt konstgalleri på Viktoriastraße 35 och lierade sig med företrädarna för secessionen. Bruno Cassirer avled år 1941 i exil i Oxford.

Under lång tid levde familjen uteslutande på medel från Ernsts föräldrar. Barnen föddes under årtiondet efter sekelskiftet. De bildade senare egna familjer. Heinz valde faderns bana och blev filosof. Han gifte sig med den i utdraget omnämnda Eva Dorotea (född Feith). De fick år 1930 dottern Irene. Även Heinz och Eva Cassirer gick i exil och kom till Oxford i mitten av 1930-talet. Senare verkade Heinz i Glasgow och författade bland annat en kommentar till Kants tredje kritik, *A Commentary on Kants Critique of Judgement* (1938).

Georg gifte sig med pianisten Vera Chotzen (1905-1954), och de fick tillsammans sonen Peter (född 1933).

Familjen anlände till Göteborg 1938 och blev kvar i staden. Georg verkade som fotograf, och det i farmoderns memoarer skildrade barnbarnet Peter blev med tiden språkvetare och docent i nordiska språk vid Göteborgs universitet. Ernst och Toni Cassirers dotter Anne gifte sig år 1933 med pianisten Kurt Appelbaum (1914-1990). Hon verkade sedermera i New York som psykoterapeut.

I Toni Cassirers bok figurerar även hennes egna syskon. I synnerhet gäller det system Edith Waller (född Bondy, 1893-1977). Hon var gift med diplomaten Max Waller (1886-1969). Paret två söner hette Klaus Robert (1914-1952) och Hans Heinrich (1922-1970). Edith lärde redan som barn känna Ernst Cassirer, och de kom att stå varandra nära ända fram till hans död. Ett annat av Tonis syskon var den äldre brodern Walter (1880-1940), vars självmord i november 1940 återges på ett gripande sätt i memoarerna. Walter var framstående konstnär och konstkritiker, omväxlande verksam i Frankrike och Tyskland.⁶ I början av 1930-talet slog han sig ner i Sanary-sur-Mer nära Toulon på Medelhavskusten, och där bodde han kvar under de sista åren av sin levnad.

–

Ernst Cassirer avled hastigt i New York 13 april 1945. Han drabbades av en hjärtattack på gatan utanför Columbia University. Två år senare påbörjade hustrun sina memoarer. Enligt vad hon själv anger var det påstridiga vänner som framkallade den första impulsen till skrivarbetet. Dessa insisterade på att hon skulle nedteckna minnesbilderna. Den ursprungliga avsikten var dock inte att offentliggöra resultatet, och manuskriptet cirkulerade endast inom familjen och i den närmaste kretsen. Toni Cassirer ville framför allt inte att boken skulle utges i Tyskland. År 1981 – två decennier efter hennes död – medgav dock dottern Anne Appelbaum tillsammans med barnbarnet Peter Cassirer att memoarerna trycktes. Bakgrunden till deras beslut var att det förekommit uppgifter om att exilen skulle ha varit frivillig. Enligt vissa påståenden var inte nationalsocialismen orsaken till Cassirers emigration. Hustruns berättelse dementerar kraftfullt sådana uppfattningar.

Mein Leben mit Ernst Cassirer är inte en värnadsfull levnadsbeskrivning utan en självständig skildring som växt fram ur författarens egen historia. Visserligen är maken huvudföremål för framställningen, och boken är den utan jämförelse rikaste källan till hans biografi. Men porträttet av honom formas av ett särpräglat temperament och mot bakgrund av egna erfarenheter. Toni Cassirers berättelse är skriven av en person med stark

röst och stor integritet. Texten utmärks av en vilja till självdistans och öppenhet. Den har dessutom litterära kvalitéer. Hågkomsterna är livfullt gestaltade, och balansgången mellan enskilda detaljer och övergripande sammanhang är välavvägd.

I likhet med många andra minnesböcker innehåller Toni Cassirers framställning partier som i historiens ljus kan tyckas präglade av ett visst tunnelseende. Den alltigenom ljusa och positiva bilden av Sverige framstår till exempel som ofullständig och orealistisk. När det svenska sceneriet färgläggs används alltför ljusa och utopiska nyanser. Trettioalets paradiset av förnuftig modernitet, social sammanhållning och utrotad förtigdom var naturligtvis inte så perfekt som framställningen vill göra gällande. Antisemitismen grasserade även i vårt land. Svenskarna begärde själva att en röd j-stämpel skulle införas i utresande tyska judars passhandlingar.

Trots skönmålningen framskyntar ett exempel på avståndstagande med antisemitiska undertoner. Det gäller skildringen av striden kring ”de tre mycket framstående bröderna Zondek” som förlorat sina positioner i Tyskland.⁷ I själva verket handlade kontroversen främst om den berömda gynekologen Bernhard Zondek (1891–1966) från Berlin.⁸ Han anhöll 1934 om att få bedriva praktik i Sverige. Men en protestskrivelse som undertecknats av över tusen läkare fick honom att återkalla sin ansökan. Zondek flyttade istället till Jerusalem där han var verksam fram till sin död.

Reaktionen från den svenska läkarkåren måste förstås mot bakgrund av välspredda föreställningar om en kommande ”judeinvasion” efter Hitlers *Machtergreifung*.⁹ Den kontexten är dock frånvarande i Toni Cassirers berättelse. Där framställs den avvisande hållningen som förståelig. Författaren och hennes make blev överlag väl mottagna och levde ett – i jämförelse med många andra flyktade akademiker – privilegierat liv. En viss benägenhet att släta över och lägga till rätta tycks ha uppstått ur den erfarenheten. Till exempel nämns inte att det initialt förekom hätsk kritik i den göteborgska lokalpressen mot inrättandet av en donationsprofessur vigd åt en judisk flyktning. Det utelämnandet beror dock troligen på att saken var okänd för Toni Cassirer.

Mein Leben mit Ernst Cassirer gör annars ett vederhäftigt intryck. Endast ett fåtal oprecisa eller inkorrekta fakta i det översatta utdraget motiverar kommentarer. Till att börja med uppgifterna om Göteborgs konserthus: i en passage hävdas att byggnaden på Götaplatsen (färdigställd 1935) främst bekostades av familjerna Magnus, Mannheimer och Henriques. Men projektet blev framför allt möjligt genom en donation om 700.000 kronor som Caroline Wijk (född Dickson,

1846–1918) gjorde redan 1916.¹⁰ Däremot finansierades grundandet av orkesterföreningen år 1905 till stor del ur Eduard Magnus musikfond, inrättad av Pontus Fürstenberg (1827–1902) och hans maka Göthilda (född Magnus, 1837–1901).¹¹ I februari samma år invigdes ett konserthus vid Heden. Bland de främsta eldsjälarna bakom den byggnationen fanns bank- och finansmannen Herman Mannheimer (1876–1942). Huset förstördes i en brand år 1928. Hermans bror Carl (1868–1952) kom för övrigt att stå som ekonomisk huvudgarant för Cassirers personliga professur. Carl Mannheimer var läkare och ordförande för judiska församlingen mellan 1933 och 1944.¹²

Vissa sakuppgifter om enskilda händelser under andra världskriget fordrar smärre påpekanden. Stommen i den franska flottan tillintetgjordes i Toulons hamn i november 1942, inte år 1943 som det står i *Mein Leben mit Ernst Cassirer*. Det brittiska örlogsfartyget HMS Hood sänktes inte den 23 maj 1941. Hon sjönk efter tysk eldgivning väster om Island på morgonen den 24, alltså en dag senare än Toni Cassirer anger. Sammanlagt 1415 man dog och endast tre överlevde. Det tyska stridsfartyget Bismarck besköts sedan av britterna och gick under på förmiddagen den 27 maj utanför Biscayabukten. Cirka 2200 personer fanns ombord, alla utom 115 omkom.

Berättelsen om det tyska flyganfallet syftar med all säkerhet på den dramatiska fredagen 12 april 1940.¹³ På morgonen tre dygn efter överfallet på Danmark och Norge låg tät dimma över Göteborg. Det omöjliggjorde identifiering av de annalkande flygplan som hördes på flera håll. För en kort stund härskade panik och stadens invånare rusade till skyddsrummen. Chefen för Göteborgs civila luftförsvar – Ernst Fontell (1890–1960) – beordrade alla tillgängliga fordon till Torslanda flygplats för att blockera en tysk trupplandsättning. Bilar, bussar och lastbilar ställdes upp som hinder på landningsbanorna. Snart kunde man dock fastställa att det rörde sig om en svensk flygövning.

Skildringen av Torgny Segerstedt (1876–1945) kan ges en tydligare relief.¹⁴ Redan den dag då samlingsregeringen bildades (13 december 1939) bad utrikesminister Christian Günther (1886–1966) att Segerstedt skulle upphöra med sina antityska skrivelser. En rad inflytelserika personer – inte minst akademiker – protesterade mot vad man menade vara oansvariga texter i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Trycket mot huvudredaktören var starkare än vad som kanske framgår av Toni Cassirers memoarer. Segerstedt uppfattades som fanatiker och landsförrädare. Särskilt efter ockupationen av de nordiska grannländerna sågs han som en paria i många sammanhang. Hermann Göring skickade hotel-

setelegram till Segerstedt och varnade svenska diplomater för vad som skulle kunna hända om regeringen inte tyglade pressen.¹⁵ År 1940 ändrades grundlagen så att censur kunde praktiseras i krigstid. Segerstedts tidning beslagtogs flera gånger.

Men makthavarna använde även *Handelstidningen* för sina syften. Inför de allierade kunde man exempelvis peka på publikationen och dess centralgestalt som representanter för det egentliga, antinazistiska Sverige. Det kan tilläggas att GHT uppmärksammade Ernst Cassirers första besök hösten 1934. Tidningen tryckte även flera andra artiklar under de kommande åren, bland annat en intervju inför installationen samt en presentation författad av Malte Jacobsson. Cassirer läste för sin del regelbundet Segerstedts spalt, även efter att han kommit till Nordamerika.

Som framgår av *Mein Leben mit Ernst Cassirer* ingrep Gustaf V i striden kring *Handelstidningen*.¹⁶ Hösten 1940 kallades Segerstedt till audiens. Bakgrunden var att överbefälhavaren Olof Thörnell (1877-1977) hånats

i en krönika. Denne hade 8 oktober på tyska legationen i Stockholm mottagit storkorset av Verdienstorden vom Deutschen Adler, och kommentaren i GHT var inte barmhärtig. Enligt såväl sonen Torgny T. Segerstedt (1908-1999) som dottern Ingrid Segerstedt Wiberg (1911-2010) blev ordväxlingen mellan kungen och redaktören rättfram och frän. När Gustaf V i juni 1943 firade 85-årsdag år skrev dock Segerstedt en aktningfull gratulationsartikel.

Slutligen påkallar ankomsten till New York en randanmärkning. Innan Remmaren anlöpte hamn den 4 juni skrev Ernst några rader i fartygets gästbok. Enligt hustrun rörde det sig om ett citat hämtat från Stevenson: "The surprising thing with miracles is that they sometimes happen."¹⁷ Men den åsyftade sentensen är hämtad ur Gilbert Keith Chestertons *The Innocence of Father Brown* (1911). Den lyder: "The most incredible thing about miracles is that they happen".¹⁸ När Cassirer i ett brev till Malte Jacobsson återger episoden med gästboken hänvisar han till Chesterton¹⁹

Noter

1. Tack till Peter Cassirer för värdefulla kommentarer kring den följande artikeln. De faktauppgifter som förekommer i fortsättningen är huvudsakligen hämtade från Toni Cassirers bok samt från de källor som redovisas löpande i fotnoterna. Jag har även konsulterat Peter Cassirer, "Ernst Cassirer – om arv och miljö. En sons reflexioner", i *Tidskrift för filosofi- och psykologilärares förening*, nummer 4/1997, s. 7-10; Peter Cassirer, "Vorbemerkung", i Toni Cassirer, *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, (Hamburg: Meiner 2003), s. vii-viii; John Michael Krois, "Zum Lebensbild Ernst Cassirers (1874-1945)", <<http://www1.uni-hamburg.de/cassirer/intro/krois.html>>, 2010-07-15; John Michael Krois, "Ernst Cassirer in Sweden", i *Nordeuropaforum. Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur*, volym 13, nummer 2/2003, s. 33-48; Jonas Hansson & Svante Nordin, *Ernst Cassirer: The Swedish Years*, (Bern: Peter Lang 2006), särskilt s. 33-104; Sven-Eric Liedman, *A Universe of Symbols. Ernst Cassirer in Göteborg and in the World*, (Göteborg: Swedish Ernst Cassirer Society 2008); Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia*, band 1, *På högskolans tid*, (Göteborg: Rektorsämbetet Göteborgs universitet 1996), s. 171f; Adrian Thomasson, *Myt, värde och vetenskap. Ernst Cassirer i Sverige 1935-41*, (Åbo: Åbo Akademi förlag 2004), särskilt s. 9-61. Detaljerade uppgifter om familjen Cassirer som jag använt mig av finns på <<http://genealogy.metastudies.net/>>, 2010-07-25. Släktförhållanden på Toni Cassirers sida skildras i Tano Bojankin, "Kabel, Kupfer, Kunst. Walter Bondy und sein familiäres Umfeld", i Andrea Winklbauer (red.), *Moderne auf der Flucht. Österreichische KünstlerInnen in Frankreich 1938-1945*, (Wien: Turia & Kant 2008), s. 31-49.

2. "[...] young friend [...]". Ernst Cassirer, *Rousseau, Kant,*

Goethe, i densamme, *Gesammelte Werke*, band 24, *Aufsätze und kleine Schriften 1941-1946*, (Hamburg: Meiner 2007), s. 488.

3. Brevet publicerades åter år 2009, men den del som Toni Cassirer utslutit saknas även i den nytryckta versionen. Jämför Ernst Cassirer, "150. Ernst Cassirer an Albert Görland, 26. November 1938", i densamme, *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, band 18, *Ausgewählter Wissenschaftlicher Briefwechsel*, red. John Michael Krois, (Hamburg: Meiner 2009), s. 194ff.

4. Se Krois, "Zum Lebensbild Ernst Cassirers (1874-1945)"; Thomas Meyer, *Kulturphilosophie in gefährlicher Zeit. Zum Werk Ernst Cassirers* (LIT Verlag: Hamburg 2007), s. 128ff.

5. "[...] Recht ist, was dem Führer dient [...]", "[...] morgen nicht alle Rechtsgelehrten Deutschlands sich wie ein Mann erheben und gegen diesen Paragraphen protestieren, ist Deutschland verloren". Toni Cassirer, *Mein Leben mit Ernst Cassirer* (Hildesheim: Gerstenberg 1981), s. 189f.

6. Om Walter Bondy, se Bojankin, "Kabel, Kupfer, Kunst. Walter Bondy und sein familiäres Umfeld", s. 42ff.

7. "[...] drei sehr bedeutenden Brüder Zondek [...]". Cassirer, *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, s. 230.

8. Se Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933-1950*, (Stockholm: Hilleförlaget 2004), s. 89 samt även s. 194; Hugo Valentin, *Judarna i Sverige*, (Stockholm: Bonniers 1964), s. 173f.

9. Valentin, *Judarna i Sverige*, s. 173.

10. Se Olle Edström, *Göteborgs rika musikliv. En översikt mellan världskrigen*, (Göteborg: Novum Grafiska 1996), s. 579ff. Wijks donationsbrev återges i sin helhet i Henning Beyer, "Byggnadshistoria", i *Göteborgs konserthus. Berättelse*

avgiven av stadsfullmäktiges byggnadskommitté för konserthuset vid invigningen den 4 oktober 1935, (Göteborg: Wald. Zachrissons Boktryckeri 1935), s. 36–39.

11. Om Orkesterföreningens bildande, se till exempel Edström, *Göteborgs rika musikliv. En översikt mellan världskrigen*, s. 575ff.

12. Om Carl Mannheimer, se Sigvard Rubenowitz, ”De judiska släkterna i Göteborg”, i Ingrid Lomfors (red.), *Synagogan i Göteborg 150 år*, (Göteborg: Göteborgs Stadsmuseum 2005), s. 129f; Carl Vilhelm Jacobowsky, *Göteborgs mosaiska församling 1780-1955. Minnesskrift till 100-årsdagen av synagogans invigning 12 oktober 1855*, (Göteborg: Orstadius Boktryckeri 1955), s. 106f.

13. Se Bengt A. Öhnander, *Göteborg under andra världskriget*, (Göteborg: Tre Böcker 2005), s. 42.

14. Om Segerstedt efter nazisternas maktövertagande och

under andra världskriget, se Kenne Fant, *Torgny Segerstedt. En levnadsskildring*, (Stockholm: Atlantis 2007), särskilt s. 219–373; Ingrid Segerstedt Wiberg, *Torgny Segerstedt. En dotters skildring*, (Stockholm: Carlssons 1995), i synnerhet s. 126–253.

15. Telegrammet återges i Segerstedt Wiberg, *Torgny Segerstedt. En dotters skildring*, s. 159.

16. Härtill se Erik Carlsson, *Gustaf V och andra världskriget*, (Lund: Historiska Media), s. 126ff.

17. Cassirer, *Mein Leben mit Ernst Cassirer*, s. 288.

18. Gilbert Keith Chesterton, *The Innocence of Father Brown*, [1911], (Soiux Falls: NuVision Publications 2008), s. 9.

19. Ernst Cassirer, ”166. Ernst und Toni Cassirer an Malte Jacobsson, 13. Juni 1941”, i densamme, *Nachgelassene Manuskripte und Texte*, band 18, *Ausgewählter Wissenschaftlicher Briefwechsel*, red. John Michael Krois, (Hamburg: Meiner 2009), s. 217, se även s. 290f, not 504.